

ZKUŠENOSTI DOSPÍVAJÍCÍCH: MLADÍ ČEŠI V OBDOBÍ SPOLEČENSKÝCH ZMĚN

Zpráva z výzkumného projektu
(únor 2020)

Výzkumný tým

prof. PhDr. Petr Macek, CSc. - vedoucí týmu
Mgr. Ondřej Bouša
doc. Mgr. Stanislav Ježek, Ph.D.
Mgr. Dana Seryjová Juhová
Mgr. Lucie Lomičová
doc. Mgr. et Mgr. Jan Šerek, Ph.D.

Kontaktní údaje

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity
Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny
Adresa: Joštova 10 | 602 00 Brno
E-mail: adoles@fss.muni.cz
Webová stránka: ivdmr.fss.muni.cz

OBSAH

ÚVOD	3
ÚČASTNÍCI VÝZKUMU A CHARAKTERISTIKY JEJICH ŽIVOTNÍ SITUACE	3
MĚŘENÉ CHARAKTERISTIKY	4
ŽIVOTNÍ SPOKOJENOST	4
SEBEHODNOCENÍ	5
KAŽDODENNÍ TĚŽKOSTI.....	6
ZVLÁDACÍ STRATEGIE	8
BUDOUCÍ CÍLE A OČEKÁVÁNÍ	10
MÍRA Vlivu	11
DENNÍ AKTIVITY	12
Spánek	12
Cesta do/ze školy	13
Pobyt ve škole	13
Domácí úkoly	14
Čtení	14
ZÁVĚR.....	15

ÚVOD

Představujeme vám první zjištění, která jsme získali z empirických dat nasbíraných v rámci projektu „Zkušenosti adolescentů: mladí Češi v a po období sociálních změn.“ Tento projekt se zaměřuje na psychologické a sociální charakteristiky dospívajících v posledních třiceti letech, ve kterých českou společnost provázely významné politické, ekonomické, kulturní a sociální změny. Jedním z jeho cílů je zjistit, jak se v tomto období proměňovaly budoucí cíle a očekávání adolescentů, jaké problémy se jich dotýkaly a jak se s nimi vyrovnávali. Další cílem je poznat různé stránky adolescentní identity – tj. jak adolescenti vnímají a hodnotí sami sebe, jaký vliv na svůj život si přisuzují a jak jsou se svým životem spokojeni.

ÚČASTNÍCI VÝZKUMU A CHARAKTERISTIKY JEJICH ŽIVOTNÍ SITUACE

Ve výzkumu srovnáváme čtyři generace adolescentů ve věku 13 – 17 let. Do projektu byly zapojeny základní a střední školy ve čtyřech krajích (Jihomoravský, Vysočina, Zlínský a Olomoucký). Každá generace byla dotazována v jiné době, proto považujeme na úvod za důležité stručně charakterizovat společenské podmínky a vlivy, které v daném období měly na život adolescentů vliv.

První výzkumný soubor vyplňoval dotazník v r. 1992 a čítal tehdy 257 adolescentů (114 dívek a 143 chlapců). Tyto respondenty zastihlo jejich dospívání v prvních letech velkých společenských změn. Jak probíhaly politické, ekonomické a sociální změny, měnil se i každodenní život rodin, ve kterých adolescenti vyrůstali. Dá se říci, že společnost zažívala jakési „adolescentní moratorium“, kdy řada lidí přehodnotila svůj dosavadní život a hledala novou osobní perspektivu, svoji aktuální budoucnost viděla velmi optimisticky, ale ještě dosti mlhavě. Ve druhé polovině 90. let se společenská situace dramaticky změnila. Ekonomické, politické a legislativní problémy vedly k tomu, že mnoho Čechů zažívalo zklamání ze společenské situace a jejich optimismus značně poklesl.

Druhý výzkumný soubor adolescentů vyplňoval dotazník v r. 2001. Počátek nového milénia bylo období, které by mohlo být metaforicky označeno jako „vstup do dospělosti“. Období společenského moratoria skončilo, nerealistický optimismus a naivní důvěru v budoucnost vystřídal mnohem realističtější pohled na budoucnost. Tato generace adolescentů vyrůstala už od raného dětství v demokratické společnosti, individuální svoboda se pro ně stala samozřejmostí, výrazně se rozšířily jejich možnosti studovat, cestovat a naplňovat vlastní plány a očekávání. Souběžně s tím se však také zvýšil tlak na samostatné rozhodování a nejistota s ním spojená. Celkem se výzkumu v této době zúčastnilo 310 (158 dívek a 151 chlapců).

Podobné životní podmínky a podobnou společenskou situaci lze vztáhnout i na třetí výzkumný soubor získaný v r. 2011. Tuto generaci dospívajících navíc již naplno zasáhly sociální sítě, i když jejich vliv nebyl ještě tak velký jako v současnosti. Virtuální komunikace probíhala především prostřednictvím počítačů a byla tedy spíše samostatnou aktivitou. Mílovými kroky také postoupila globalizace adolescentní kultury, socializace prostřednictvím médií, počínaje navazováním virtuálních vztahů, sdílením sociálních zkušeností, norem a standardů. V tomto roce jsme získali data od 371 adolescentů (173 dívek a 197 chlapců).

Zmíněné charakteristiky se v současné generaci adolescentů, kterou reprezentuje výzkumný soubor z r. 2019, ještě zvýrazňují. Tito adolescenti se v novém miléniu již narodili. Většina z nich vyrůstala v ruce s „chytrým“ mobilním telefonem, který se stal základním komunikačním

médiem a prostředníkem dlouhodobého a často až permanentního používání sociálních sítí. Vývojová psycholožka J. M. Twenge mluví v této souvislosti o „age of smartphone“ (době chytrých telefonů) a současnou generaci adolescentů charakterizuje jako iGen(eration). Podle ní se jedná o první generaci adolescentů, pro kterou nahrazují sociální sítě a komunikace prostřednictvím různých internetových či mobilních aplikací běžné sociální kontakty a další aktivity adolescentů. Důsledkem pak je, že v reálném životě tráví méně času s vrstevníky než předchozí generace, naopak více času tráví doma, sice v přítomnosti rodičů ale ne v komunikaci s nimi. Ve virtuálním sociálním světě se setkávají s nerealistickými očekáváními, agresivitou a neadekvátními měřítky pro vlastní sebehodnocení. To může být také jedním z možných důvodů, proč zažívají častěji úzkost, depresivní symptomy a pocit osamělosti. Podle uvedené autorky současná generace adolescentů také dospívá pomaleji – sociálně i psychologicky. Jsou velmi tolerantní, ale současně i netrpěliví a nerozhodní. Čtvrtý výzkumný soubor, jehož součástí je i vaše škola, čítal 3206 adolescentů (1773 dívek a 1381 chlapců).

Doba, ve které současná generace adolescentů dospívá, je kromě zmíněné „digitalizace“ význačná i dvěma novými demografickými trendy – pozdějším osamostatňováním mladých dospělých (např. odklad manželství a rodičovství) a vyšší migrací mezi společnostmi, která nabízí poměrně snadné možnosti, jak být v kontaktu s různými kulturami, hodnotami či normami.

Celkově tedy současní adolescenti žijí v prostředí s vysokou mírou rozmanitosti, pokud jde o možné životní scénáře a hodnotové orientace. Tato rozmanitost rozšiřuje spektrum individuálních vývojových trajektorií pro dospívající z výhodnějšího sociálního prostředí, ale může také vést k určitému omezení pro dospívající ze znevýhodněného prostředí.

Je tedy pochopitelné, že jsme se v našem výzkumu zaměřili, jak na charakteristiky spojené s vnímáním vnějšího světa, tak také na charakteristiky spojené s vnímáním sebe sama. Charakteristikami spojenými s vnímáním vnějšího světa myslíme například to, jaká mají adolescenti očekávání a životní cíle, jak vnímají a hodnotí problémy, se kterými se setkávají a jakými způsoby se s nimi vyrovnávají. V otázce vnímání sebe sama nám jde především o to zjistit, jaký vliv na svůj život si přisuzují, jaké zažívají těžkosti a jak se s nimi vyrovnávají a jak jsou se svým životem spokojeni. Naším hlavním cílem bylo popsat tyto charakteristiky u současné generace adolescentů a zjistit, jak se tyto charakteristiky proměňovaly během posledních 30 let.

MĚŘENÉ CHARAKTERISTIKY

V rámci projektu jsme zjišťovali životní spokojenost adolescentů, jejich sebehodnocení, každodenní těžkosti, zvládací strategie, budoucí zájmy, míru vlivu a některé denní aktivity. V následujících pasážích představujeme pro každou oblast charakteristik způsob, jímž jsme se o ní dozvídali, a základní popisné statistiky umožňující srovnávat rozložení dané charakteristiky v generaci adolescentů roku 1992, 2001, 2011 a 2019. Při porovnávání průměrů jsme brali do úvahy také možný vliv pohlaví a věku na výše zmíněné charakteristiky.

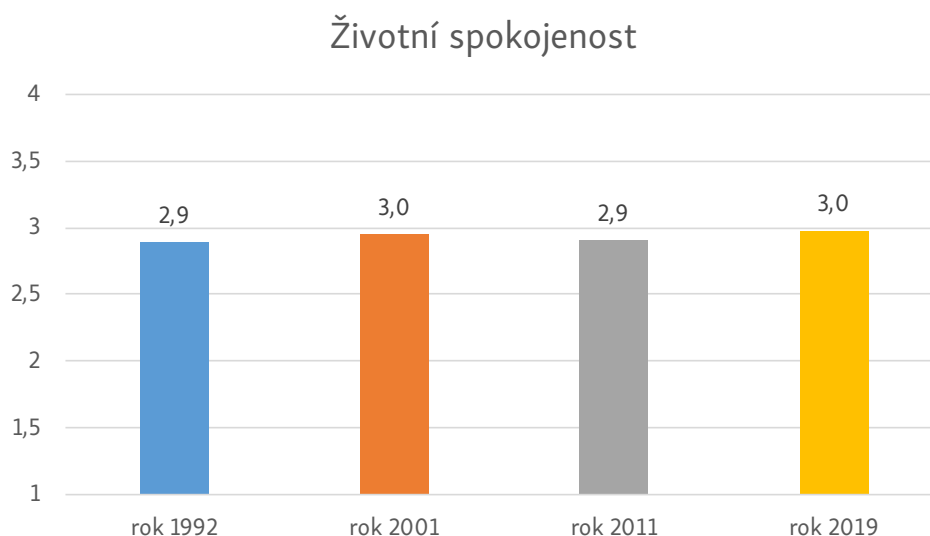
ŽIVOTNÍ SPOKOJENOST

Adolescenti měli napsat, jak moc na čtyřbodové škále souhlasí s následujícími osmi tvrzeními:

- „Moje budoucnost vypadá dobře.“
- „Mám spokojenější život než většina lidí.“
- „Netěší mě perspektivy (představy) života, které jsou přede mnou.“

- „Akceptuji (tj. beru tak, jak jsou) věci ve svém životě, které nemohou být změněny.“
- „Ať se cokoliv přihodí, mohu na tom vidět světlou stránku, tj. vzít si z toho pro sebe něco dobrého.“
- „Jsem v životě spokojený/á.“
- „Můj život nemá dostatečný smysl.“
- „Můj život běží po správné dráze (tj. ubírá se správným směrem).“

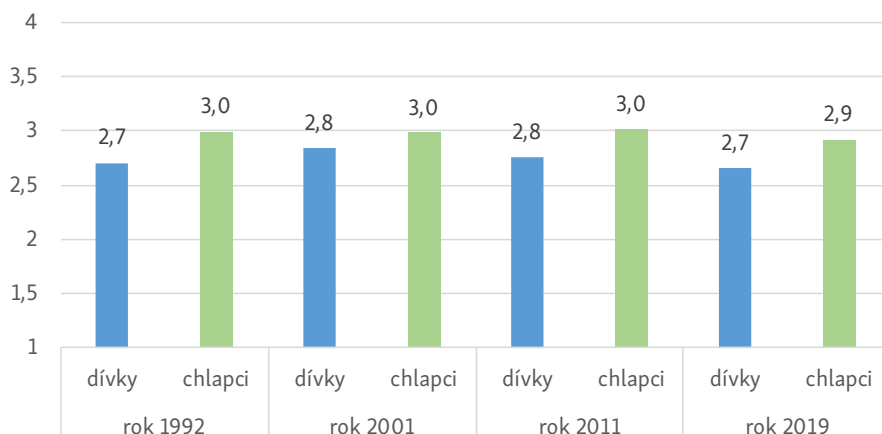
Skór jednotlivce je průměrem jeho osmi odpovědí. Platí tedy čím vyšší hodnota, tím větší spokojenost. Pro každou generaci jsme spočítali průměr životní spokojenosti. Rozdíly mezi průměrnými hodnotami životní spokojenosti byly mezi generacemi malé (viz graf uvedený níže).

SEBEHODNOCENÍ

Adolescence je vývojovým obdobím, ve kterém je obzvláště důležité věnovat se stabilitě a změnám v celkovém sebehodnocení dospívajících. V našem výzkumu adolescenti vyjadřovali míru souhlasu se čtyřmi tvrzeními na čtyřbodové škále, jako např. „Jsem schopen/a dělat věci právě tak dobře jako druzí lidé.“ Z nich jsme opět spočítali průměrnou hodnotu. Čím vyšší hodnota, tím vyšší sebehodnocení. Rozdíly mezi průměrnými hodnotami sebehodnocení byly mezi generacemi malé. Zajímavé však je, že v každé generaci byly systematické malé rozdíly mezi průměry chlapců a dívek, přičemž chlapci uváděli v průměru vyšší sebehodnocení. Fakt, že chlapci se v této oblasti hodnotí výše, se opakovaně ukazuje nejen u nás, ale také v zahraničních výzkumech. Přepokládáme, že je to tím, že změny, které adolescenci doprovázejí, a také mění se očekávání vůči dospívajícím jsou pro chlapce celkově pozitivnější. Jako překvapivé lze však označit, že tento rozdíl se v horizontu 30 let prakticky nemění. Tyto rozdíly přetrvávají, přestože se ve společnosti zdůrazňuje rovnost pohlaví, která se projevuje i ve výchově dětí. Graf níže ukazuje průměrné hodnoty sebehodnocení zvláště u chlapců a dívek u jednotlivých generací.

Sebehodnocení

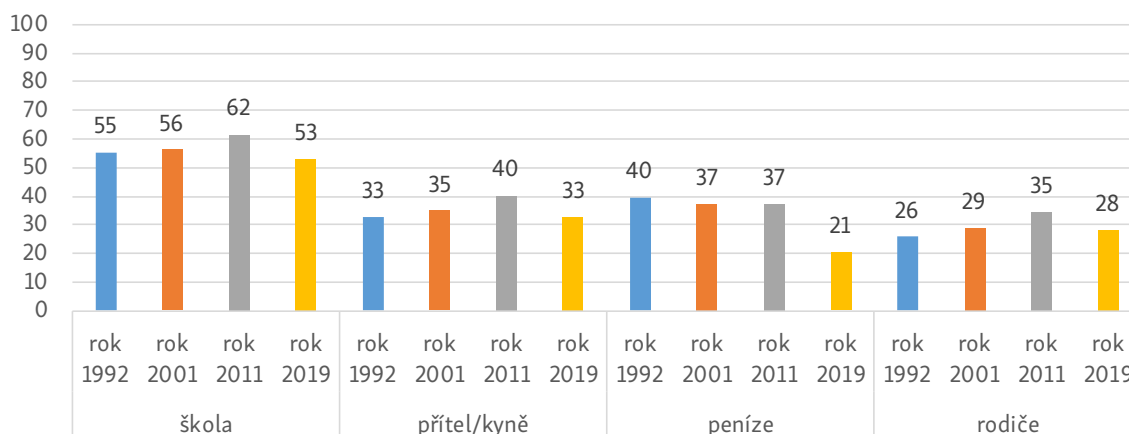

KAŽDODENNÍ TĚŽKOSTI

Dále jsme chtěli zjistit, do jaké míry adolescenti v 11 vybraných oblastech za posledních šest měsíců vnímali obtíže a překážky. Konkrétně jsme se zaměřili na tyto oblasti: škola, partner, kamarádi, sportování, rodiče, místo, kde bydlí, zdraví, peníze, trávení volného času, získávání informací o veřejném životě a vlastní pokoj doma. Adolescenti odpovídali, jak moc obtížné výše zmíněné oblasti vnímají na čtyřbodové škále od „vůbec nebyly obtížné“ po „velmi obtížné“.

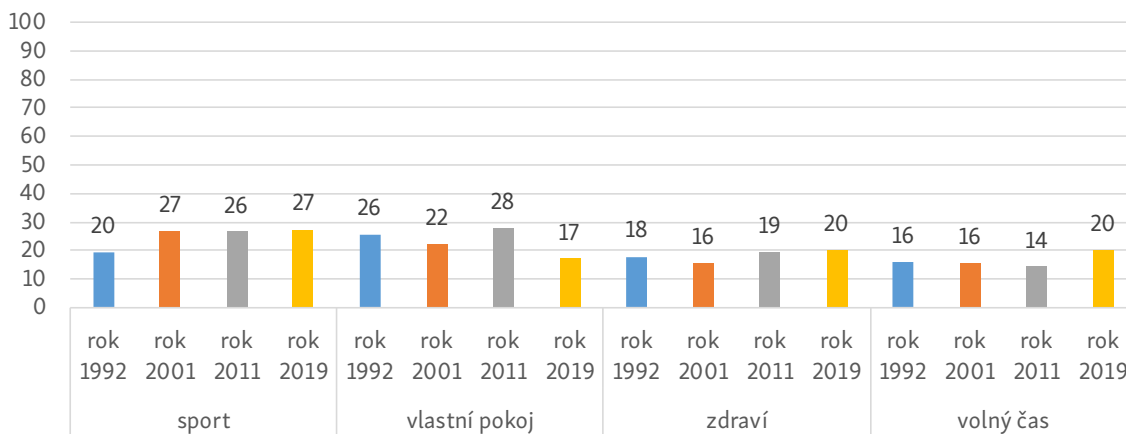
Největší těžkosti vnímali adolescenti v těchto oblastech: škola, partnerské vztahy, peníze a vztahy s rodiči. Během 30 let došlo k největší změně ve vnímání obtíží v oblasti peněz, kdy se téměř o polovinu snížilo procento adolescentů, kteří v této oblasti vidí překážky. Lze předpokládat, že to souvisí s tím, že současná generace adolescentů vyrůstá v bohatší společnosti a jejich rodiny jsou obecně lépe situované než předchozí generace adolescentů. Je také pravděpodobné, že ve větší míře dostává kapesné, které uspokojivě pokrývá jejich potřeby. Dále je zajímavé, že i když výrazně pokleslo procento těch, kdo prožívají těžkosti s penězi, současná generace se od předchozích neliší ve spokojenosti či sebehodnocení (nebo má dokonce o trošku nižší úroveň). Graf níže ukazuje, kolik procent adolescentů v našem vzorku uvedlo, že tyto čtyři oblasti považuje za obtížné (jako odpověď vybrali varianty „poněkud“ nebo „velmi obtížné“).

Čtyři nejvíce obtížné oblasti (%)

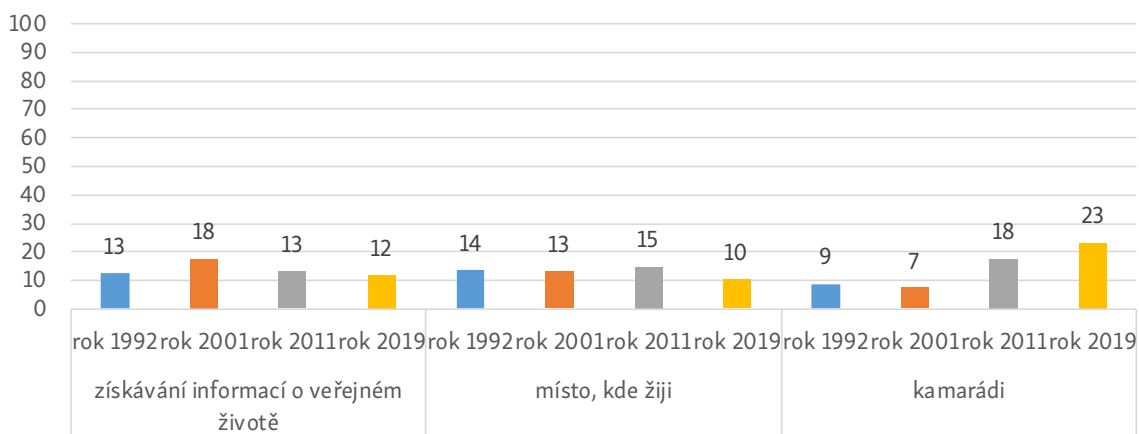
Jako méně náročné byly vnímány tyto oblasti: aktivní sport, vlastní pokoj, zdraví a volný čas. Graf níže ukazuje, kolik procent adolescentů v našem vzorku uvedlo, že danou oblast považuje za obtížnou.

Méně náročné oblasti (%)

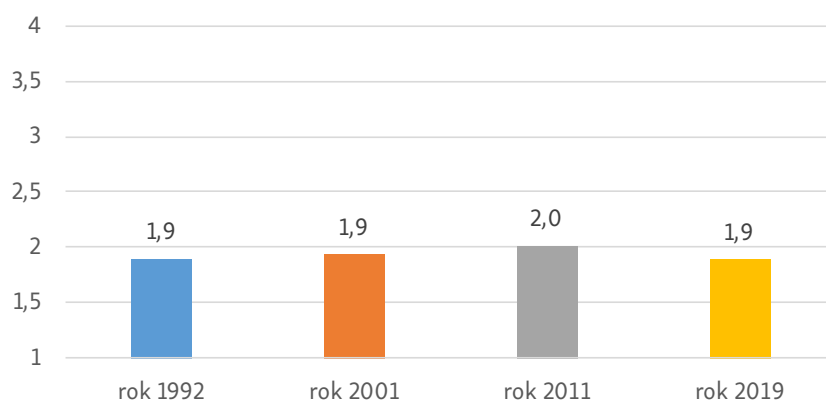
Jako nejméně náročné oblasti adolescenti vnímali získávání informací o veřejném životě, místo, kde žijí a vztahy s kamarády. Je zajímavé, že mezi lety 1992 a 2019 došlo k přibližně dva a půl násobnému nárůstu v zastoupení adolescentů, kteří ve vztazích s kamarády vnímali nějaké překážky. Jako jedna z možných příčin se nabízí nástup doby chytrých telefonů a používání sociálních sítí ke každodenní komunikaci s kamarády. Graf níže ukazuje, kolik procent adolescentů v našem vzorku uvedlo, že danou oblast považuje za obtížnou.

Nejméně náročné oblasti (%)

Na každodenní těžkosti jsme se zaměřili ještě jako na celek. Z výše uvedených oblastí jsme spočítali průměrnou hodnotu, kterou jsme srovnávali napříč generacemi. Čím vyšší hodnota, tím vyšší míra pocítované obtížnosti. Rozdíly mezi průměrnými hodnotami denních těžkostí byly mezi generacemi celkově malé. Graf níže ukazuje průměrné hodnoty denních těžkostí u jednotlivých generací.

Každodenní těžkosti

ZVLÁDACÍ STRATEGIE

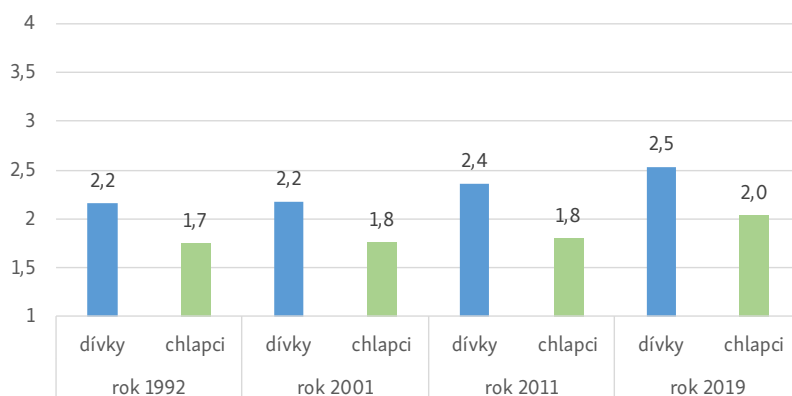
Adolescentů jsme se ptali, jak obvykle reagují na problémy v jejich životě, konkrétně na způsoby, jak se vyrovnávají s náročnými situacemi. Celkem se měli vyjádřit k 16 možným způsobům zvládání, a to na čtyřbodové škále. Tyto reakce jsme rozdělili do tří typů, a to na:

- **Emoční** – cílem těchto reakcí je vyrovnat se s emocemi, které problém přináší (v dotazníku jsme měli např. tyto reakce „pláču“, „doufám, že se situace zlepší“ apod.).
- **Racionální** – cílem těchto reakcí je aktivně problém řešit, hledat možné způsoby řešení, příp. se vědomě rozhodnout se problémem již nezabývat (např. „zkouším to znovu a znovu“, „vzdám to a dělám něco jiného“).
- **Sociální zvládací reakce** – sem patří ty, které využíváme při hledání pomoci u druhých (např. rodičů či přátel).

Během jedné situace může člověk využít i více než jednu zvládací strategii. Flexibilní kombinování různých způsobů zvládání by někteří odborníci dokonce označili za optimální „styl“ zvládání problémů. Pro každý typ jsme spočítali průměrný skóre, který jsme v rámci generací srovnávali. Čím vyšší hodnota, tím více danou strategii využívali. Rozdíly mezi průměrnými hodnotami v emoční zvládací strategii byly mezi generacemi výraznější.

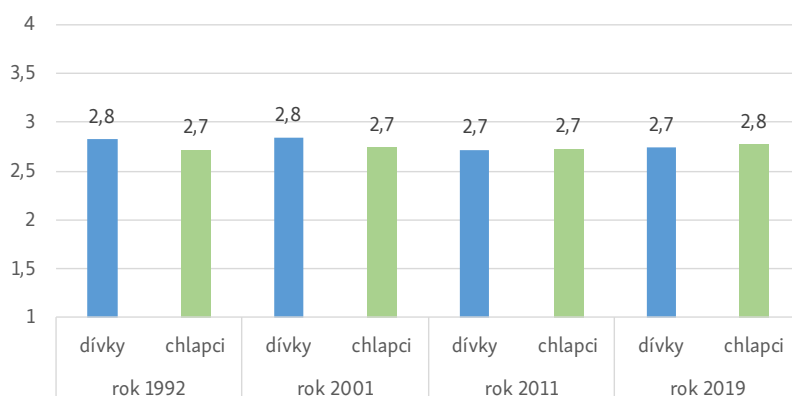
Od roku 1992 došlo k postupnému nárůstu průměrů ve využívání emočních zvládacích strategií u jednotlivých generací. To pravděpodobně souvisí s tím, že během posledních deseti let se vyjadřování osobních pocitů a emocí stalo celkem běžnou skutečností. Není překvapivé, že dívky uváděly, že tuto strategii v průměru využívají více než chlapci. Zde je ale vhodné upozornit na to, že jde o subjektivní výpovědi o chování, nikoliv pozorované chování. Graf níže ukazuje průměrné hodnoty emočních zvládacích strategií zvláště u chlapců a dívek u jednotlivých generací.

Emoční zvládací strategie

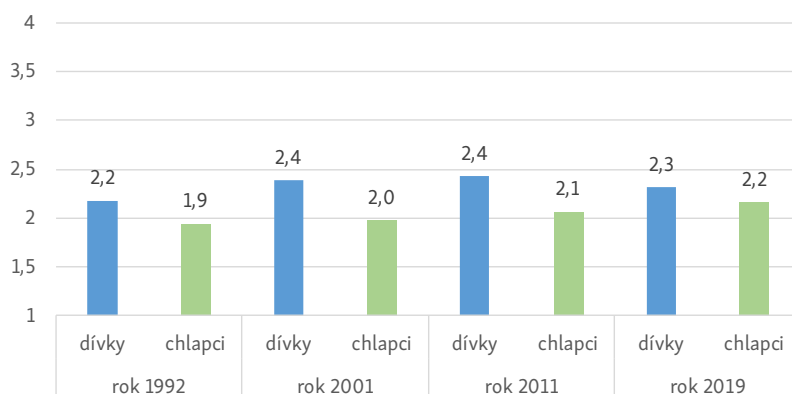
U racionálních a sociálních zvládacích strategií jsme zjistili zanedbatelně malé rozdíly mezi průměry generací. Graf níže ukazuje průměrné hodnoty racionálních zvládacích strategií zvláště u chlapců a dívek u jednotlivých generací.

Racionální zvládací strategie

V souladu s očekávaními jsme i u sociálních zvládacích strategií zjistili systematické malé rozdíly mezi průměry dívek a chlapců, kdy dívky uváděly, že více využívají sociální zvládací strategie. Graf níže ukazuje průměrné hodnoty sociálních zvládacích strategií zvláště u chlapců a dívek u jednotlivých generací.

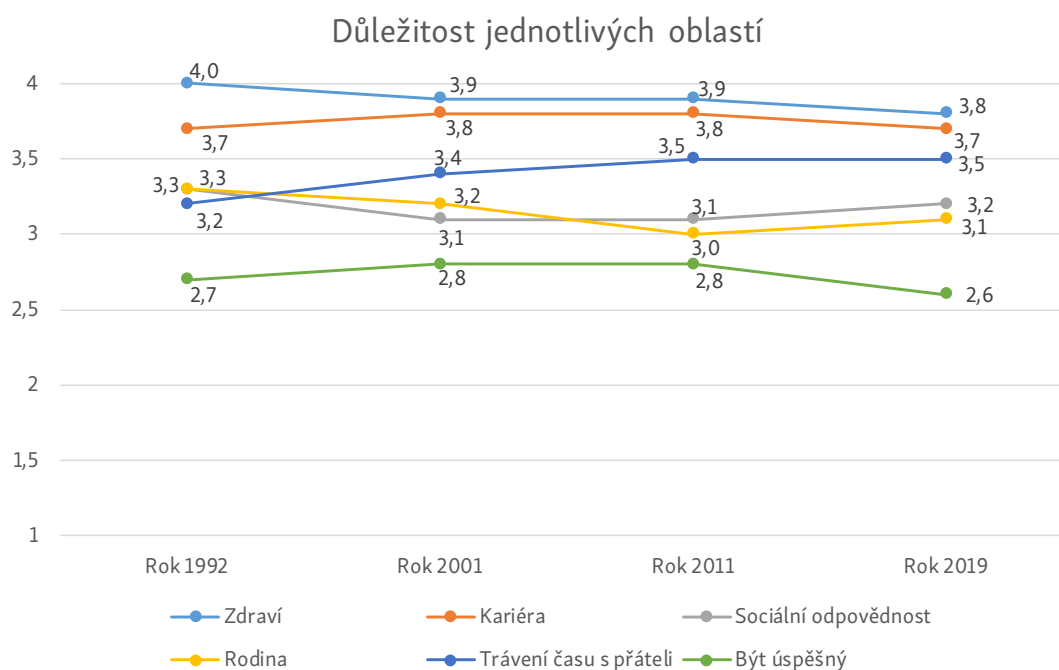
Sociální zvládací strategie

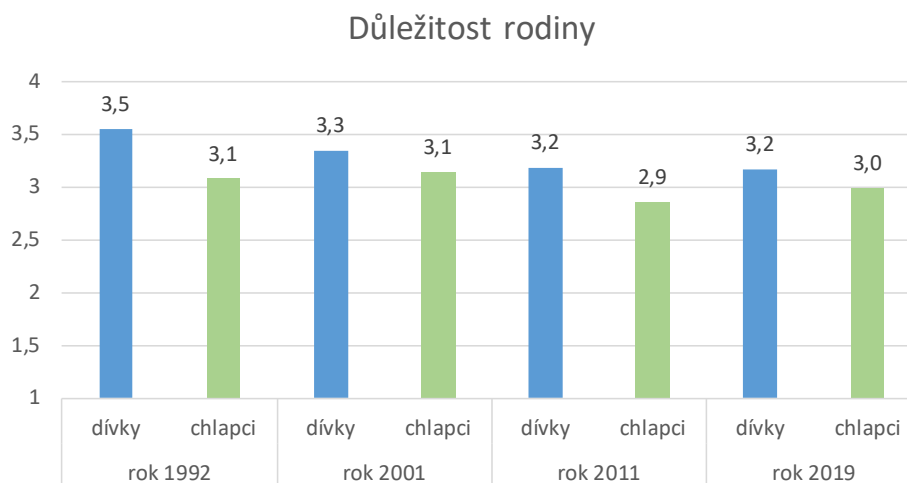
BUDOUCÍ CÍLE A OČEKÁVÁNÍ

Budoucí cíle a očekávání adolescentů jsme zjišťovali, neboť zájem o vlastní budoucnost a s tím spojená rozhodnutí jsou pro období adolescence typické. Konkrétně jsme se zaměřili na pocíťovanou důležitost zdraví, kariéry (ve smyslu získání dobrého vzdělání a zaměstnání), toho stát se nadprůměrně úspěšným (např. vydělávat mnoho peněz, stát se slavným), rodiny a důležitost sociální zodpovědnosti (tedy vztah k zemi, ke druhým a rodičům). Adolescenti odpovídali na čtyřbodové škále. Pro každou oblast jsme spočítali průměrný skóre, který jsme v rámci generací srovnávali. Čím vyšší hodnota, tím vyšší důležitost dané oblasti. Graf níže ukazuje průměrné hodnoty důležitosti jednotlivých oblastí u jednotlivých generací.

V rámci každé oblasti zvláště jsme zjistili jen malé rozdíly mezi generacemi. Jak je vidět z grafu, pro adolescenty napříč generacemi je stabilně nejdůležitější zdraví a kariéra, dále trávení času s přáteli, rodina a sociální zodpovědnost a na posledním místě je být nadprůměrně úspěšný.

U důležitosti rodiny jsme zjistili systematické malé rozdíly mezi průměry dívek a chlapců, kdy pro dívky byla ve všech generacích v průměru rodina důležitější než pro chlapce.

MÍRA Vlivu

V adolescenci obvykle rychle narůstá schopnost ovlivňovat různé stránky svého života. My jsme se ptali, do jaké míry si myslí, že mají vliv na tyto tři specifické oblasti:

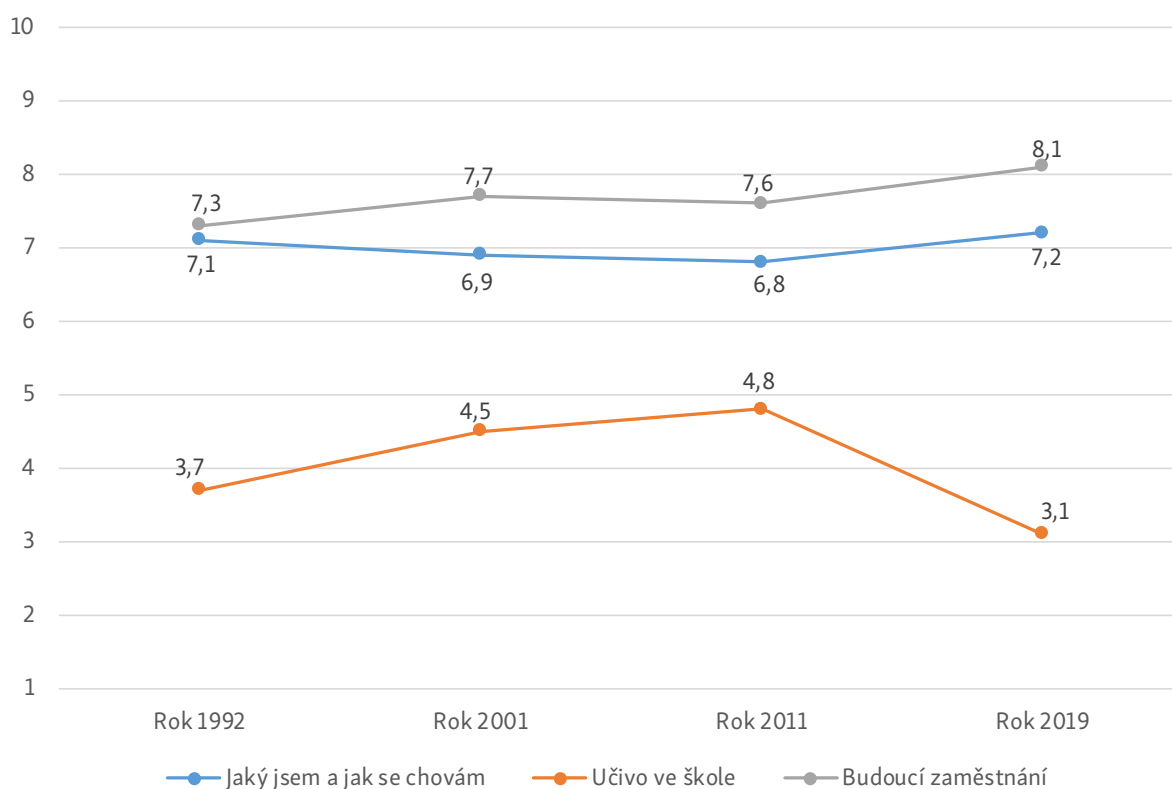
- jací jsou a jak se chovají,
- učivo ve škole,
- budoucí zaměstnání.

Adolescenti odpovídali na desetibodové škále. Čím vyšší hodnota, tím vyšší pocit vlivu. U míry vlivu na to, jaký jsem a jak se chovám, a míry vlivu na budoucí zaměstnání jsme zjistili jen malé rozdíly mezi generacemi. Zajímavé je, že větší rozdíly jsme zjistili u vlivu na učení. Kdy mezi lety 1992 a 2011 rostl a v roce 2019 výrazně poklesl.

Dále jsme zjistili, že průměrné míry vlivu v jednotlivých oblastech k sobě navzájem se během třiceti let výrazněji měnily, což je patrné i z grafu. Ten ukazuje průměrné hodnoty míry vlivu v jednotlivých oblastech u jednotlivých generací. Největší rozdíly jsou patrné mezi lety 2011 a 2019, kdy míra vlivu na to, jaký jsem a jak se chovám, a na budoucí zaměstnání mírně stouply, zatímco míra vlivu na to, co se učím, poměrně výrazně poklesla.

Celkově mají adolescenti pocit, že mají největší vliv na budoucí zaměstnání, dále na to, jací jsou a jak se chovají, a nejmenší vliv pociťují u toho, co se mají učit.

Míra vlivu v jednotlivých oblastech

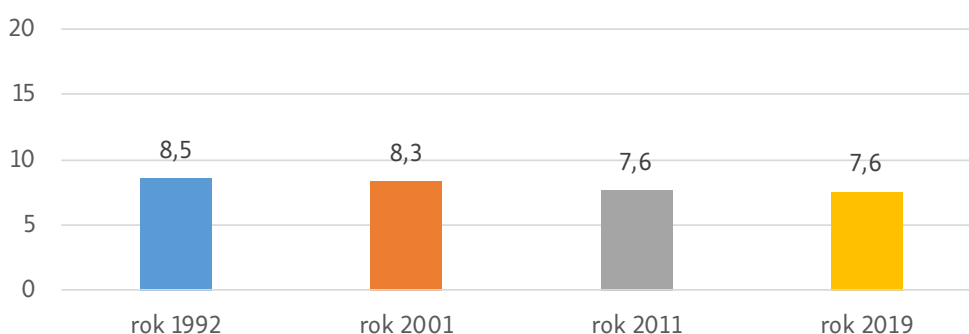
DENNÍ AKTIVITY

Dále jsme adolescenty žádali, aby uvedli, kolik času v minulém školním dni strávili těmito aktivitami: spánkem, cestou do/ze školy, pobytem ve škole, domácími úkoly a čtením.

SPÁNEK

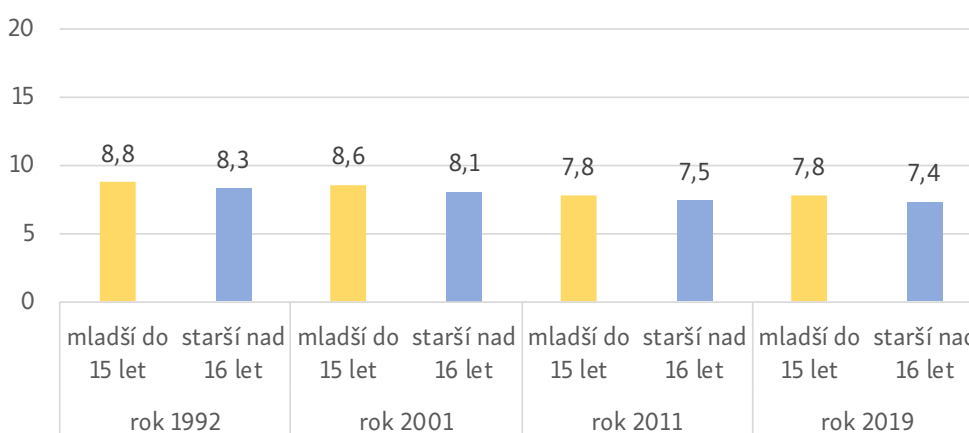
Rozdíly mezi průměrnou dobou strávenou spánkem byly mezi generacemi výraznější. Z dat je patrný trend postupného zkracování spánku mezi lety 1992 a 2011, kdy se doba mezi těmito lety strávená spánkem zkrátila téměř o hodinu. Graf níže ukazuje průměrnou dobu strávenou spánkem (v hodinách) v rámci jednotlivých generací.

Spánek

V souladu s očekáváními jsme zjistili systematické malé rozdíly mezi mladšími a staršími adolescenty. Mladší adolescenti spali v průměru déle než ti starší, a to o 19 až 30 minut v závislosti na generaci. Graf níže ukazuje průměrnou dobu spánku (v hodinách) u mladších a starších adolescentů v rámci jednotlivých generací.

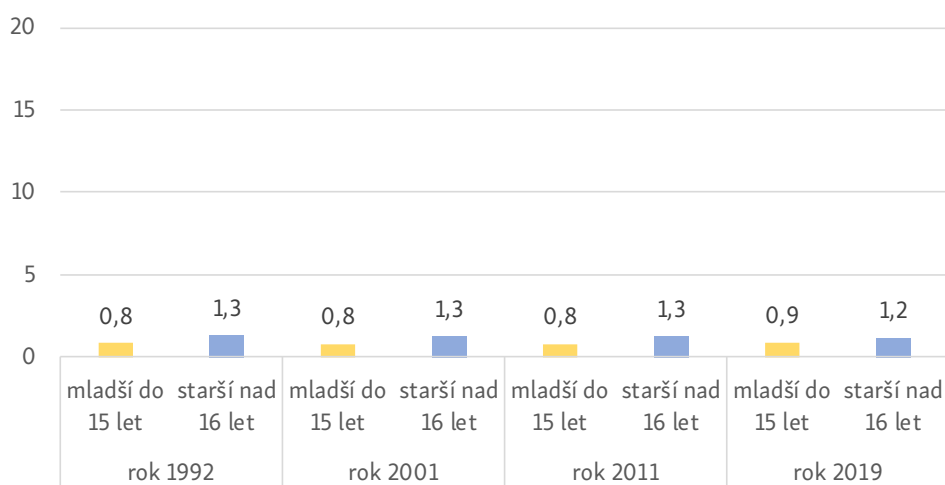
Spánek - mladší a starší adolescenti

CESTA DO/ZE ŠKOLY

Průměrná doba strávená cestou do školy a ze školy se mezi jednotlivými generacemi nelišila, průměr se pohyboval okolo 1 hodiny. V souladu s očekáváními jsme ale zjistili systematické malé rozdíly mezi mladšími adolescenty do 15 let a těmi staršími. Ti starší v průměru dojížděli o cca 20 až 30 minut déle, a to v závislosti na generaci. Graf níže ukazuje průměrnou dobu strávenou cestou do/ze školy (v hodinách) u mladších a starších adolescentů v rámci jednotlivých generací.

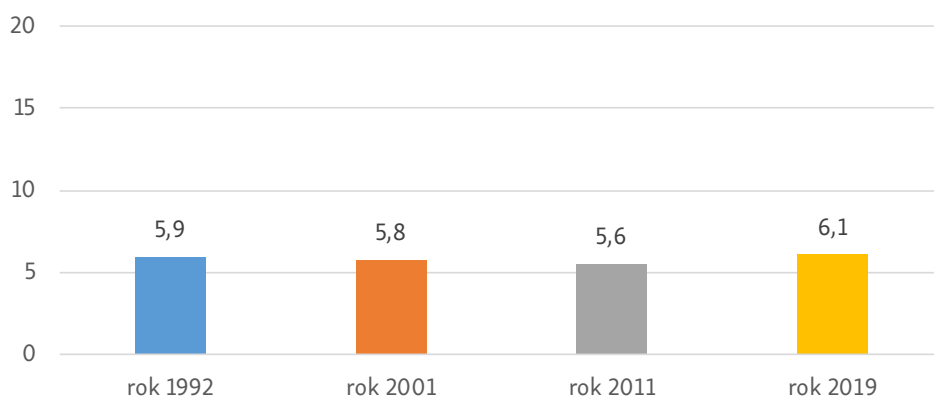
Cesta do/ze školy

POBYT VE ŠKOLE

Rozdíly v počtu strávených hodin ve škole byly napříč generacemi malé. Mladší a starší adolescenti se v počtu hodin strávených ve škole statisticky nelišili. Graf níže ukazuje průměrnou dobu strávenou pobytem ve škole (v hodinách) v rámci jednotlivých generací.

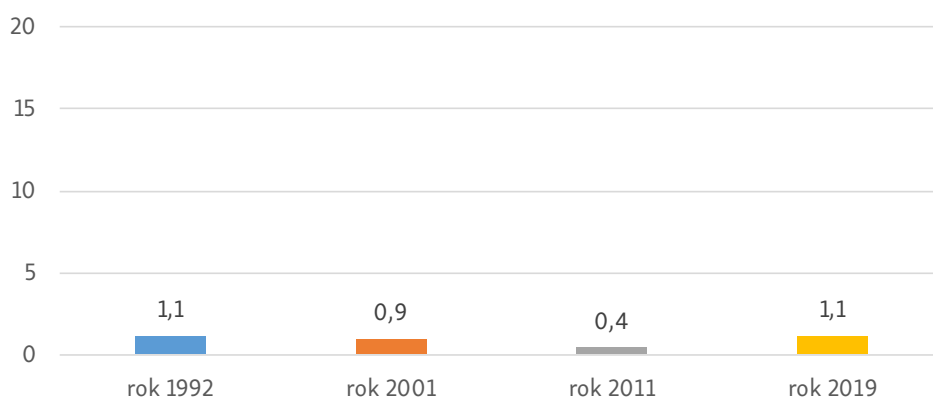
Pobyť ve škole

DOMÁCÍ ÚKOLY

Výraznější rozdíly jsme zjistili mezi generacemi v počtu hodin strávených nad domácími úkoly. Od roku 1992 do roku 2011 počet hodin strávených nad domácími úkoly klesal, nejvýraznější pokles je mezi roky 2001 a 2011. V roce 2019 došlo k výraznějšímu nárůstu. Mladší a starší adolescenti se od sebe nelišili. Graf níže ukazuje průměrnou dobu strávenou nad domácími úkoly (v hodinách) v rámci jednotlivých generací.

Domácí úkoly

ČTENÍ

Výrazné rozdíly jsme zjistili mezi generacemi v počtu hodin strávených čtením, a to zejména mezi generací 2019 a zbylými generacemi. Vyšší hodnota u současné generace pravděpodobně souvisí s tím, že adolescenti do této doby mohli počítat i čas strávený čtením textů na internetu. Mladší a starší adolescenti se od sebe ve čtení v průměru nelišili. Graf níže ukazuje průměrnou dobu strávenou čtením (v hodinách) u jednotlivých generací.

Čtení

ZÁVĚR

Přestože se v mediích často mluví o velkých rozdílech mezi generacemi, náš výzkum ukazuje, že vybrané psychologické a sociální charakteristiky adolescentů se během uplynulých tří desetiletí výrazně nezměnily. Nepotvrdil se tedy náš původní předpoklad, že společenské, ekonomické a kulturní změny ovlivnily ve významné míře to, jak dospívající prožívají svůj život a svoji životní situaci. Sledované čtyři generace adolescentů se navzájem liší jen málo v charakteristikách, jako je životní spokojenost, sebehodnocení, každodenní těžkosti, racionální a sociální zvládací strategie, budoucí očekávání a vnímaná míra vlivu na sebe sama a na budoucí zaměstnání. Také rozdíly mezi pohlavími jsou v těchto oblastech malé, dívky a chlapci se v uvedených charakteristikách významně neodlišují. Pokud jsme zjistili určitou odlišnost současné (tj. v našem výzkumu poslední) generace adolescentů od těch předchozích, tak je to vyšší míra emočních, tedy spíše pasivních, zvládacích strategií současných dospívajících a také jejich vnímaný nižší vliv na učení. Určité trendy jsou naznačeny i v některých denních aktivitách, především doba věnovaná spánku se zkrátila.

Lze tedy říct, že přestože došlo během uplynulých 30 let k výrazným společenským změnám, které ovlivnily životy několika generací, na subjektivních pocitech a prožívání dospívajících se to nijak dramaticky neprojevalo. Tento závěr však nemá všeobecnou platnost, týká se jen těch charakteristik adolescentů, které jsme zařadili do našeho výzkumu.